

**До 70-річчя
початку визволення
України
від нацистських
загарбників**

Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни

У статті на основі вже відомих фактів та нових архівних матеріалів здійснена спроба висвітлити джерела поповнення та особливості системи підготовки кадрів для регіональних (територіальних) підрозділів НКДБ-НКВС УРСР, а також участь співробітників органів державної безпеки України у вишколі спеціалістів для військової контррозвідки та партизанських формувань (розвідників, радистів, диверсантів та ін. фахівців) у роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: *радянські спецслужби, органи державної безпеки, розвідка, контррозвідка, партизанський рух, диверсанти, радисти, відомча спеціальна освіта, оперативна підготовка.*

Обличчя органів державної безпеки, як і здатність виконувати покладені на них завдання, завжди визначає кадровий склад – керівний та рядовий. Тому повноцінна історія спецслужб не може бути створена без докладного вивчення основних засад добору кадрів, їх розстановки, ротації та системи професійної підготовки.

Необхідність критичного осмислення та використання історичного досвіду підготовки кадрів актуалізувалася саме сьогодні, коли триває складний процес реформування Служби безпеки України, одним з напрямів якого є підвищення ефективності, оптимізації відомчої освіти, оперативної підготовки, виховання особового складу, його якісного поповнення.

До вивчення особливостей системи підготовки кадрів у роки війни вже зверталися окремі науковці. Втім це питання в повному обсязі не досліджувалося. Певною мірою воно висвітлювалося лише в контексті інших проблем функціонування радянських спецслужб.

Не претендуючи наразі на вичерпне висвітлення всіх нюансів організації підготовки кадрів органів держбезпеки в означених хронологічних межах через брак аналітичних та узагальнюючих документів, більшість з яких мають обмежений режим доступу в архівах України та Російської Федерації, автори все ж вдаються до спроби підняти завісу над раніше невідомими подіями, а також – узагальнити відомі факти з цієї проблематики.

Сьогодні вже добре відомо, що перші місяці радянсько-німецької війни були найважчими для

Радянського Союзу. Тоді в стислі терміни радянським і компартійним керівництвом вживалися надзвичайні заходи з мобілізації всіх ресурсів для відбиття агресії. Здійснювалася перебудова діяльності органів державної безпеки, в тому числі і відомчих спеціалізованих навчальних закладів, спрямована на вирішення складних завдань воєнної доби. Головними напрямками роботи радянських спецслужб стали: отримання розвідувальної інформації в інтересах діючої армії; контррозвідувальне забезпечення військ та протидія розвідувально-диверсійній діяльності спецслужб ворога; диверсійна та оперативно-бойова робота у тилу ворога; участь у розгортанні партизанського підпільного руху на окупованій території; оперативне забезпечення об'єктів оборонної промисловості та транспорту тощо.

У директиві НКДБ СРСР від 1 липня 1941 р., окрім окреслення завдань органів держбезпеки, зазначалося: «Органи НКДБ, кожен чекіст зокрема, зобов'язані докласти всіх зусиль для нещадної розправи з ордами німецького фашизму... У випадку змушеного відступу частин Червоної Армії співробітники органів НКДБ зобов'язані до останньої хвилини залишатися на своїх бойових постах у містах та селах, борючись з ворогом усіма можливими засобами до останньої краплі крові...» [1, с.187-192].

У контексті сформульованих завдань з перших днів війни здійснювалися заходи з реформування існуючих спеціальних органів та створення нових структур, здатних виконувати завдання

в умовах воєнного часу*, розгорталася робота з мобілізації та пришвидшена підготовка кадрів у вже існуючих та новостворюваних спеціальних навчальних закладах.

У тилу війни в екстреному порядку відбувалася кадрова ротація в регіональних підрозділах органів державної безпеки. Місце досвідчених співробітників, які пішли на фронт, зайняли, серед інших, і вчорашні курсанти та слухачі спеціальних навчальних закладів.

У перші місяці війни, як, власне, й потому, найгостріше проблема з кадрами відчувалася у військовій контррозвідці. Формування та розгортання армійських частин, їх передислокація, стрімкий наступ противника, величезні людські втрати, в тому числі і серед контррозвідників; ефективна робота нацистських спецслужб, вимагали своєчасного влиття кваліфікованих нових сил до Особливих відділів Червоної армії.

Поповнення цих підрозділів у роки війни відбувалося за рахунок:

- переведення армійських офіцерів і співробітників територіальних органів державної безпеки та внутрішніх справ;

- призову кадрових працівників держбезпеки із т.зв. чекістського резерву;

- відрядження осіб, підібраних серед військових резерву та запасу з попередньою короткотерміною підготовкою на спеціально створених курсах та у відповідних навчальних закладах системи НКВС;

- направлення кадрів, підготовлених у міжрайових школах НКВС, які не мали профільної підготовки, а готувалися для роботи в інших підрозділах органів державної безпеки;

- мобілізації некваліфікованих осіб, підібраних з сержантського складу частин регулярної армії;

- командировання цивільних партійних та комсомольських функціонерів вищої та середньої ланки.

Як зазначалося вище, одним із джерел поповнення військової контррозвідки були старі кадри – «колишні чекісти», котрі за тих чи інших обста-

вин перебували у запасі чи відставці. 22 вересня 1941 р. НКВС СРСР своєю директивною розтлумачив регіональним підрозділам, у який спосіб має відбуватися відновлення на службі з подальшим направленням до особливих відділів діючої армії ветеранів контррозвідки та комісованих за станом здоров'я. За десять днів – 2 жовтня заступник наркома внутрішніх справ СРСР Б.Обручников зобов'язав своїх підлеглих встановити суворий облік всіх співробітників військової контррозвідки, які перебували у госпіталях на лікуванні, усіяко домагаючись до них особливого ставлення медперсоналу для швидшого їх відновлення і повернення на фронт [2, с.126, 161-162].

Не обмежившись і цими, досить жорсткими, але виправданими в умовах війни, методами контролю, керівництво наркомату внутрішніх справ 12 грудня 1941 р. вирішило здійснити ревізію своїх штатних і позаштатних кадрів оперативних та неоперативних підрозділів, аби якомога швидше поповнити лави особливих відділів Червоної армії кадрами контррозвідників. На вищі посади мобілізували відкликаних з запасу – колишніх співробітників ОДПУ-НКВС, на нижчі – нештатних, які мали хоч якесь уявлення про оперативну роботу. Аби здійснити пришвидшену підготовку підібраних кандидатів проводилася двомісячна підготовка (стажування) силами досвідчених оперативників (без відриву їх від «виробництва») та викладачами міжрайових шкіл НКВС. Для набуття оперативної практики майбутні контррозвідники прикріплялися до Особливих відділів [2, с.415-416].

Використовувалися й інші джерела комплектування Особливих відділів: висування молодших командирів, іноді – рядових; призов із запасу; залучення політпрацівників Червоної армії; цивільних з числа партфункціонерів та комсомольців прифронтових районів. Так, приміром, в перші дні війни просто з посади першого секретаря Запорізького міському комсомолу до лав контррозвідників однієї з військових

* Згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 р. НКДБ та НКВС були злиті в одне відомство – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР. Тоді ж було утворено і НКВС УРСР. Постановою ДКО СРСР від 17 липня 1941 р. органи військової контррозвідки були виділені з наркомату оборони і перетворені на Особливі відділи, підпорядковані НКВС СРСР. У серпні 1941 р. організовано 4-ті відділи НКВС, які стали основним інструментом таємної війни з окупантами. На ці підрозділи покладалося створення винищувальних батальйонів, диверсійних груп, партизанських формувань, керівництва їх оперативно-бойовою діяльністю, збирання розвідувальної інформації за лінією фронту, а також підготовка кадрів для роботи в тилу противника.

частин діючої армії перейшов Олександр Іванович Матвеев*. Він, як і багато інших його бойових побратимів, набував досвіду та відповідних «профільних» знань без попередньої підготовки – у ході бойових дій.

Втім, ці заходи не могли сповна задовольнити потреби контррозвідальних підрозділів Червоної армії. Вже в перші дні війни абсолютно очевидним стало те, що більшість співробітників органів держбезпеки не мали належного досвіду оперативної роботи, були слабо підготовлені до діяльності у воєнний час. Вони не знали організаційної структури, функцій та тактики дій розвідальних органів нацистської Німеччини, не мали чіткого уявлення про організацію зафронтової роботи, форми та методи розшуку ворожої агентури, здійснення інших контррозвідальних заходів. Тому досвід ними набувався в практичній щоденній діяльності.

Для задоволення потреб фронту в надзвичайно важких умовах першого періоду війни у спецшколах практикувалися прискорені випуски курсантів і слухачів, відкривалися нові вузькопрофільні курси. Так, у Вищій школі (ВШ) НКВС** у Москві відповідно до наказу НКВС СРСР від 23 липня 1941 р. були організовані двадцятичотириденні курси підготовки оперативних працівників для особливих відділів кількістю 850 осіб. Вже 11 серпня 1941 р. курси переходять на тримісячну програму (а трохи згодом – на чотиримісячну. – *Авт.*) [1, с.399]. Подовження терміну навчання зумовлювалося об'єктивною необхідністю, передусім розгортанням нових частин і з'єднань. Якщо 29 червня

1941 р. у діючу армію, в розпорядження 3-го Управління Наркомату оборони, були направлені 40 слухачів курсів удосконалення керівного складу Вищої школи НКВС СРСР, а 19 липня – велика група викладачів школи, то у вересні 1941 р. – вже 300 перших випускників курсів ВШ були делеговані для служби в Особливих відділах [3, ф.13, спр.666, арк.349].

У перші місяці війни у Вищій школі функціонували й курси підготовки та перепідготовки (удосконалення) оперативних працівників органів державної безпеки, які готували кадри для розвідальних органів і прикордонних військ НКДБ з чотиримісячним терміном навчання.

Тенденція пришвидшеної підготовки кадрів контррозвідників зберігалася і в жовтні-листопаді 1941 р.*** Всього за роки Великої Вітчизняної війни Вища школа НКВС СРСР підготувала для особливих відділів 1943 особи [4].

Прискорена підготовка військових контррозвідників відбувалося і через мережу інших навчальних закладів системи НКВС, зокрема і в Українській РСР. Поповнення для Особливих відділів Червоної армії у перші дні війни шляхом дострокового випуску дали: Школа удосконалення оперативного складу УДБ НКВС УРСР (м. Київ)**** та Українська міжкrajова школа НКДБ СРСР, яка функціонувала у Харкові****. Так, з 220 курсантів дострокового випуску Української міжкrajової школи п'ятеро було направлено до 3 (контррозвідального) відділу Чорноморського воєнного флоту в м. Севастополь, двадцять чотири – до 3 відділу Харківського воєнного округу [3, ф.84, оп.1, спр.7, арк. 17-17 зв.].

* А.І.Матвеев дослужився до звання генерал-лейтенанта і пішов у відставку вже у 80-ті роки з посади першого заступника начальника Третього управління (військова контррозвідка) КДБ СРСР. //reibert.info/forum/archive/index.php?t-1446.html

** Історія вищої школи НКВС-НКДБ сягає своїм корінням у 30-ті роки ХХ ст. Спочатку – 4 червня 1930 г. була створена Центральна школа ОДПУ, 14 липня 1934 р. перейменована на Центральну школу ГУДБ НКВС СРСР. 21 березня 1939 р. цей навчальний заклад реорганізований на Вищу школу НКВС СРСР. У зв'язку зі створенням Народного комісаріату державної безпеки і включенням до його складу оперативно-чекістських шкіл відповідно до наказу НКДБ СРСР від 27 березня 1941 р. Вища школа НКВС СРСР перейшла у підпорядкування новоствореного наркомату державної безпеки, а з липня 1941 р. після злиття двох наркоматів (внутрішніх справ та державної безпеки) знову стала іменуватися Вищою школою НКВС СРСР.

*** У листопаді 1941 р. було ухвалене рішення про евакуацію Вищої школи. Втім, невдовзі керівництво НКВС СРСР змінило своє рішення і вже з дороги до нового місця дислокації у м. Горькому в грудні того ж року майно навчального закладу повернули до Москви. Згодом туди ж переїхала і частина викладацького складу. 20 січня 1942 р. робота навчального закладу була відновлена.

**** Школа удосконалення оперативного складу створена в столиці України у червні 1940 р.

***** Українська міжкrajова школа НКДБ СРСР почала свою роботу у м. Харкові в жовтні 1938 р. після передислокації з столиці України Київської міжкrajової школи ГУДБ НКВС СРСР (створена 10 серпня 1935 р.). Одразу після переїзду школа була перейменована на Міжкrajову школу ГУДБ НКВС СРСР, згодом – 27 листопада 1938 р. – Українську міжкrajову школу ГУДБ НКВС СРСР.

У липні 1941 р. відбувся достроковий випуск Харківського кавалерійського училища НКВС* з наступним направленням курсантів до контррозвідувальних частин Червоної армії.

Принагідно слід зазначити, що у лавах військової контррозвідки в перші дні війни служило чимало майбутніх керівників та викладачів спеціального навчального закладу НКВС-НКДБ-МДБ, створеного у Києві навесні 1944 р.** Так, начальник Всеукраїнської школи НКВС*** (квітень 1944 р. – грудень 1950 р.) Ісидор Бітневський у липні-вересні 1941 р. виконував обов'язки заступника начальника Особливого відділу Південно-Західного фронту. Борис Фролов, який 10 років (від січня 1951 р.) очолював Школу перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР в м. Києві, війну зустрів на посаді старшого оперуповноваженого Особливого відділу НКВС 5-ої стрілецької гвардійської дивізії Західного фронту, у 1943 р. став старшим оперуповноваженим відділу військової контррозвідки «СМЕРШ», пізніше – заступником начальника однієї з фронтових оперативних груп НКДБ УРСР. У складі Особливого відділу НКВС 29-ї кавалерійської дивізії боронив рідну землю майбутній керівник циклу спецдисциплін Київської школи перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР (1950-1952 рр.) Костянтин Марченко. Наприкінці війни він вже обіймав посаду начальника відділу контррозвідки «СМЕРШ» 70-ї механізованої дивізії гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту.

Підготовка кадрів для військової контррозвідки в умовах швидкого просування противника вглиб радянської території була досить складною справою. Навчання часто-густо переривалося у зв'язку наближенням зони бойових дій до місць постійної дислокації військово-навчальних закладів. І тоді курсанти та слухачі терміново

залишали аудиторії і у повному складі відправлялися на лінію оборони, де вступали у бій з противником. Самі ж спеціалізовані заклади освіти системи державної безпеки оперативно згортали свою роботу й евакуювалися у тиллові райони.

Звісно, що надзвичайно стислі терміни теоретичного та військового вишколу аж ніяк не сприяли отриманню належної фахової підготовки. Більш якісну професійну освіту змогли отримати ті майбутні контррозвідники, які навчалися на спеціально організованих курсах резерву та підготовки оперативно-чекістських кадрів для задоволення потреб органів НКВС-УНКВС, а також для фронтової контррозвідки при відділі кадрів НКВС СРСР, які функціонували у тиллових районах СРСР. З 17 грудня 1941 р. у м. Куйбишеві почали працювати 3-місячні курси, розраховані на 500 осіб, котрі комплектувалися із позаштатних співробітників оперативних та неоперативних підрозділів НКВС СРСР і периферійних органів. У цьому ж російському місті трохи пізніше – 5 травня 1942 р. була організована Куйбишевська міжрайова школа НКВС, розрахована на 250 слухачів, а 22 травня наказом НКВС СРСР при Особливому відділі НКВС Сибірського військового округу для створення резерву оперативно-чекістських кадрів – курси з терміном навчання 2 місяці [2, с. 462-463; 5, с. 472].

Розширюючи мережу підготовки військових контррозвідників, керівництво НКВС СРСР не забувало й про роботу базових навчальних закладів спеціальної освіти. 4 березня 1942 р. союзний наркомат внутрішніх справ ухвалив рішення довести загальну чисельність слухачів функціонуючих у той час оперативно-чекістських шкіл**** з 2000 до 3600 осіб [3, ф. 13, спр.666, арк.349].

5 березня 1942 р. у Москві була заснована філія Вищої школи НКВС СРСР***** на 500 осіб, серед завдань якої була й підготовка військових

* У жовтні 1941 р., коли лінія фронту наблизилась до Харкова, було ухвалене рішення про евакуацію училища вглиб СРСР, спочатку – в Ташкент, а у серпні 1944 р. – до Алма-Ати, де цей навчальний заклад залишився й по війні.

** Йдеться про Всеукраїнську школу НКВС СРСР, створену відповідно до наказу НКВС СРСР № 054 від 24 березня 1944 р. в Києві.

*** Всеукраїнська школа НКВС 10 жовтня 1946 р. реорганізована на Київську офіцерську школу МВС СРСР, від 28 жовтня 1949 р. перейшла до структури МДБ, не змінюючи з того часу підпорядкування, і стала іменуватися Офіцерською школою МДБ СРСР. 9 жовтня 1950 р. відомчий навчальний заклад реформовано у Школу перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР.

**** Станом на 4 березня 1942 р. в СРСР функціонували: Вища школа НКВС СРСР, Горьківська міжрайова, Свердловська, Ташкентська, Ростовська, Хабаровська, Тбіліська та Алма-Атинська школи.

***** У червні 1943 р. особовий склад та майно філії були передані Головному управлінню контррозвідки «Смерш» Народного комісаріату оборони СРСР. Всього за час війни спеціальну освіту з подальшим направлення до лав Червоної армії та військово-морського флоту там отримали 2417 осіб.

контррозвідників. Комплектування цього навчального закладу здійснювалося, здебільшого, за рахунок резерву працівників особливого відділу НКВС Московського військового округу. Термін навчання становив 4 місяці [5, с.211, 215]. За три дні – 8 березня 1942 р. у столиці відновив свою роботу ще один спеціалізований навчальний заклад, де готували контррозвідників для Червоної армії, – Московська міжрайова школа НКВС СРСР на 300 слухачів. До речі, призначення керувати цією установою отримав капітан держбезпеки Максим Костянтинович Кочегаров*, який до того очолював Українську міжрайову школу НКВС.

У квітні 1943 р., після реформування органів військової контррозвідки та перепідпорядкування їх Народному комісаріату Оборони (НКО) СРСР і створення «Смерш»**, питання підготовки кадрів перейшли до безпосередньої компетенції заступника наркома оборони СРСР Ф. Голікова. Військові контррозвідники стали повноправними офіцерами Червоної армії, хоча раніше входили до системи НКВС.

Й надалі підготовка контррозвідників для діючої армії залишалася такою ж короткотерміною, як і раніше. Пришвидшені темпи пояснювалися передусім гострим браком людей. Додалося й роботи контррозвідникам на визволеній території.

Для підготовки та перепідготовки оперативного складу органів «Смерш» відповідно до наказу НКО від 15 червня 1943 р. організувалися чотири постійно діючі школи Головного управління контррозвідки Наркомату оборони СРСР (ГУКР НКО СРСР): 1-ша Московська – на 600 осіб, 2-га Московська – на 200 осіб, Ташкентська – на 300 осіб, Хабаровська – на 250 осіб з термі-

ном навчання від 6 до 9 місяців, а також курси з чотиримісячним строком навчання у містах Новосибірську – на 200 осіб і Свердловську – на 200 осіб [6, с.386-387].

Цільова підготовка військових контррозвідників тривала до самого кінця війни.

Готуючи поповнення для Особливих відділів регулярної армії, органи державної безпеки від перших днів війни не менш активно долучалися й до підготовки кадрів для організації партизанського руху та підпілля в тилу противника.

У перші дні війни партійні та радянські органи, на які покладалася організація та керівництво партизанською боротьбою, зіштовхнулися з досить серйозними труднощами в цій справі. Більшість їх керівників не мали навіть військової підготовки та щонайменшого уявлення про особливості організації роботи у тилу противника. Малоефективними в цій справі виявилися й зусилля військової влади. Давалася взнаки неузгодженість та розпорошеність організаційних зусиль різних відомств, яким доручалося це надзвичайно важливе та актуальне питання.

Більш ефективними були дії формувань (оперативно-чекістських груп), організованих Четвертими відділами (згодом – управліннями) НКДБ-НКВС.

Не заглиблюючись наразі до аналізу організаційних прорахунків розгортання партизанського руху, деструктивного суперництва у цій справі між різними відомствами, слід зазначити, що на початковому, найбільш складному етапі війни позначилися прорахунки передвоєнної доби: ігнорування підготовки кадрів диверсантів та розвідників для роботи на випадок окупації***.

* М.К.Кочегаров (1899 р.н.) прийшов на службу в органи державної безпеки у 1921 р. Профільну «чекістську» освіту здобував спочатку на «повторних курсах» ДПУ УСРР у Харкові (1924 р.), згодом – у Вищій прикордонній школі ОДПУ в Москві (1930 р.) Упродовж 1930-1936 рр. готував кадри диверсантів-підпільників на випадок війни в одному із спеціальних профільних закладів, дислокованому у Святошині передмісті Києва. Від вересня 1939 р. до березня 1942 р. – очільник Української міжрайової школи НКВС СРСР. У жовтні 1942 р. призначений на посаду заступника начальника, згодом – начальника Московської філії Вищої школи НКВС СРСР (м.Москва). З вересня до жовтня 1943 р. очолював 1-у Московську школу Головного управління контррозвідки «СМЕРШ». // Военно-исторический журнал. – № 9. – М., 1991. – С. 46.

** У травні 1946 р. «Смерш» був ліквідований, а функції контррозвідки знову перейшли до компетенції органів держбезпеки, зокрема – до 3-го Головного управління МДБ.

*** Ще з 1925 р. розгортається мережа спецшкіл, що готували командирів партизанських загонів, радистів, підривників (серед випускників - десятків майбутніх командирів уславлених партизанських загонів). П'ять спецшкіл Українського військового округу підготували 80 диверсійно-організаторських груп (600 професіоналів), здатних діяти в тилу супротивника. Однак з 1934 р. в СРСР узяла гору доктрина “наступальної війни малою кров'ю на чужій території”, і як наслідок - програму підготовки до війни в тилу поспішно згорнули, знищили навіть навчальні посібники. У 1940 р. ліквідовані профільні навчальні центри. Матеріали, які використовувалися у підготовці командних кадрів для боротьби в тилу ворога – знищені. У середовищі вищого партійного та військового керівництва домінувала й зрештою перемогла точка зору, що у разі необхідності організаторів партизанського руху, диверсантів та радистів вдасться оперативно підготувати на початку війни.

Доводилося в екстремальних умовах стрімкого наступу противника надолужувати згаяне та оперативно організувати навчання кадрів диверсійної роботи, радіосправі для подальшого перекидання в тил ворога. Ця надзвичайно важлива справа здійснювалася в Україні відповідними підрозділами НКВС та УНКВС прифронтових областей під контролем ЦК КП(б)У.

Головними наставниками, передусім, стали ті співробітники, які брали участь у війні в Іспанії, або мали спеціальну підготовку, отриману ще у 1920-1930-х рр. Вони знали специфіку боротьби в тилу ворога, володіли навичками дій в екстремальних умовах, вміли самостійно вирішувати завдання, не розраховуючи на допомогу ззовні упродовж тривалого часу, орієнтуватися на місцевості, застосовувати різні види зброї, вибухівку та радіоприлади.

У липні 1941 р. в НКВС була створена т.зв. Особлива група, на яку покладалося завдання організації партизанської війни в тилу противника*. Вона, власне, і стала першим, своєрідним – вузькопрофільним навчальним центром з практичної підготовки організаторів партизанського руху, підпільників, розвідників і диверсантів-підривників.

На початковому етапі війни першочергові заходи з підготовки кадрів для партизанського руху, як і для військової контррозвідки, відбувалися на короткотермінових курсах навчальних центрів і в оперативно реформованих спеціальних відомчих навчальних закладах: вищій школі НКВС у Москві, міжкrajових школах, а також інших установах, де здійснювалася виучка курсантів для наступного перекидання в тил ворога.

Від 1 серпня 1941 р. за рішенням ЦК КП(б)У в Києві починає працювати спеціальна школа з підготовки інструкторів для організації партизанського руху та диверсантів. За різними даними за півтора місяця її існування через неї пройшло близько 500 осіб [7].

Українська міжкrajова школа НКДБ-НКВС СРСР (м. Харків) 27 червня 1941 року достроково випустила 220 курсантів, направивши їх до управлінь Наркомату державної безпеки України: Вінницької, Луцької, Дрогобицької, Житомирської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Черновицької, Станіславської областей, а

також до 3-х відділів Чорноморського воєнного флоту та Харківського військового округу [3, ф.84, оп.1, спр. 7, арк. 16-17 зв.]. Незабаром школа припинила свою звичну роботу з вишколу чекістсько-оперативних робітників. Зараховані 29 червня 1941 р. в школу курсанти, що прибули за рознарядками районних військкоматів та із запасу вже 1 липня були відкомандировані в розпорядження своїх військкоматів. Тим часом харківський спеціалізований навчальний заклад під керівництвом вже згаданого вище досвідченого співробітника органів держбезпеки Максима Костянтиновича Кочегарова, який мав не лише потужний викладацький досвід, а й відповідні практичні навички, зокрема – участь у війні в Іспанії, переключився на підготовку партизанів, розвідників і диверсантів.

Крім того, викладачі цієї школи брали участь у створенні і підготовці винищувальних батальйонів, метою яких було виявлення та протидія німецьким диверсантам. Окремо проводилися заняття з робітниками підприємств оборонної промисловості щодо виведення з ладу цих підприємств після зайняття міста німецькими військами. Співробітниками школи виготовлялися також «міни-сюрпризи» та кустарні гранати, якими екіпірувалися групи диверсантів для відправки в тил ворога.

Ветеран Великої Вітчизняної війни, гвардії полковник у відставці М.М.Гладков, згадуючи події тієї доби та нюанси функціонування очолюваної М.К.Кочегаровим школи, зазначав: «Порядок в партизанській школі був зразковий, як в гарному військовому училищі. Кочегаров знав справу і був здібним адміністратором. Я йому передав значну кількість мінно-вибухової техніки і харківські партизани використовували її в тилу ворога. Партизанські загони Дворічанського, Савинського, Сахновщинського, Близнюківського, Ізюмського, Старосалтівського, Липецького, Балаклійського, Старовірівського, Нововодолазького, Чугуївського районів та інші загони Харківської області успішно діяли у тактичній взаємодії з військами Червоної армії» [8].

У Харкові школа продовжувала працювати до 20 жовтня 1941 р. Потім почалася її евакуація спочатку до Купянська, згодом – Валуйк, Свердловська і остаточного місця розташування на

* Особлива група НКВС складалася з двох бригад, кожна з яких ділилася на батальйони, загони і спецгрупи. У жовтні 1941 р. Особлива група була реформована на Окрему мотострілецьку бригаду особливого призначення (рос. – ОМСБОН) НКВС.

період окупації Харкова – Куйбишева (в середині січня 1942 р. школа відновила свою роботу, витративши на евакуацію 45 діб). При школі існували й курси перепідготовки оперативного складу НКВС СРСР [3, ф. 84, оп.1, спр. 8, арк.1]. Саме з Куйбишева у березні 1942 р. за розпорядженням заступника Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР Б. Обручникова до Москви був відраджений начальник школи М.К.Кочегаров, який згодом очолив Московську міжкрайову школу. Окрім цього, до Московської міжкрайової школи НКДБ СРСР направили і 18 співробітників школи. Ще 3 особи було відкомандировано до відділу кадрів НКВС УРСР. Частина з них пізніше була переведена на службу до Вищої школи НКВС СРСР [3, ф. 84, оп.1, спр. 8, арк. 4,5].

Зокрема, підривною справою у Московській міжкрайовій школі викладав Петро Савельович Білозьоров*, який після окупації німцями Харкова** (25 жовтня 1941 р.) переїхав разом з персоналом школи до Куп'янська, де продовжував свою наставницьку роботу при 4-му відділі УНКВС по Харківській області [3, ф.12, спр. 16416, арк.29].

Деякі слухачі основного потоку Української міжкрайової школи та Київської школи удосконалення оперативного складу НКДБ СРСР влилися до складу загону при Особливій групі НКВС***, а також перших партизанських загонів, організованих в УРСР. У своєму щоденнику відомий командир партизанського з'єднання Сидір Артемович Ковпак згадував, що 9 вересня 1941 р. до нього в Путивль на Сумщині вже після залишення міста військами Червоної армії, «прибула група з Харківської [Української] міжкрайової школи НКВС СРСР. Четверо слухачів: Курс, Юхновець, Терехов та Островський залишилися зі мною (для організації партизанської боротьби в тилу ворога. – Авт.), решта – пішли до Червоної армії» [9].

Окрім згаданих навчальних закладів в УРСР підготовкою партизанів, диверсантів і підпільників співробітники органів держбезпеки займалися і в спецшколі в Лисичанську, яка була організована у жовтні 1941 р. й розрахована на

одночасне навчання 200 осіб. Цей – найбільший в той час спеціалізований навчальний заклад в УРСР підготував понад 1200 осіб вузькопрофільних фахівців [10].

Робота спеціалізованих партизанських шкіл та курсів, особливо в Білорусії та Україні, тривала не довго. Стрімкий наступ ворога змушував не лише скорочувати терміни навчання, а й невдовзі евакуювати їх в радянський тил, чи ліквідувати взагалі. Найдовше, а відтак і результативніше працювали ті, що дислокувалися у тилі в районах СРСР.

Лінія фронту невпинно просувалася вглиб Радянського Союзу. Спеціалізовані навчальні заклади у надзвичайно складних умовах першого етапу війни не могли впоратися із складним завданням підготовки кадрів для диверсійної діяльності в тилу противника й не задовольняли потреби партизанського руху в спеціалістах. Очевидною стала потреба докорінної перебудови системи спеціального навчання, підготовки вузьких, але більш кваліфікованих, фахівців, здатних не лише виконувати доручені завдання, а й налагоджувати масову профільну виучку в тилу ворога – у партизанських загонах.

Під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів, нагальних потреб оперативної обстановки на початку 1942 р. концепція підготовки кадрів для партизанського руху змінюється. Відтоді наголос робиться на удосконаленні тактики боротьби в тилу ворога – переходу від першого етапу становлення партизанського руху до удосконалення організаційної структури та підвищення ефективності дій у ворожому заплілі.

Якщо у перші місяці війни підготовка партизанських кадрів здійснювалася на спеціальних курсах і в школах, створених обласними та республіканськими партійними організаціями спільно з НКВС упродовж 3-10 днів, концентрованих, головню, на вивченні підривної справи, зброї вітчизняних та іноземних зразків і топографії, то вже на початку 1942 р. у січні вищими партійними органами ухвалюється рішення централізувати й оптимізувати справу підготовки партизанських кадрів, створивши спеціалізовані

* П.С.Білозьоров – випускник, згодом – викладач Української міжкрайової школи НКДБ СРСР. По війні – начальник навчального відділу Київської Всеукраїнської школи НКВС СРСР.

** Цінне майно школи, посібники, спецматеріали були спочатку евакуювані до Свердловська, згодом – до Куйбишева Російської Федерації.

*** За період з червня до жовтня 1941 р. на укомплектування Особливої групи військ при НКВС СРСР окрім інших співробітників (з підрозділів НКВД ССРСР, ГУПВ, ГУМПВО, ВШ військ НКВД ССРСР) з Вищої школи НКДБ та міжкрайових шкіл НКДБ було делеговано 457 осіб.

навчальні заклади для вже діючих загонів. На порядок денний було поставлено питання підвищення рівня виучки кваліфікованих спеціалістів: командирів і начальників штабів загонів, заступників командирів із розвідки, інструкторів мінно-підривної справи, радистів тощо [11, с. 467-468].

Упродовж першого і другого півріччя 1942 р. підготовка кадрів для партизанського руху здійснювалася у Центральних школах* (дислокованих у Москві): організаторів партизанського руху (№ 1), підготовки партизанських кадрів (№ 2), радіошколі партизанського руху (спецшкола № 3), школі з підготовки розвідників (спецшкола № 105), а також Вищій оперативній школі особливого призначення [11, с. 464]. Одночасно при кожному фронтовому, а згодом і республіканських штабах партизанського руху були створені свої школи**. Як і раніше, переважна більшість викладачів і наставників належали до системи НКВС. Деякі викладачі республіканських навчальних закладів системи державної безпеки навіть були відкликані з фронту, зокрема навесні 1943 р., після організації школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху.

Терміни навчання, залежно від спеціалізації, становили спочатку від 5 до 15 днів, пізніше – від 1 до 3 місяців [12, с. 429]. Програми та строки виучки змінювалися залежно від оперативної обстановки та ситуації у самих навчальних закладах.

У згаданих вище спецшколах гостро бракувало досвідчених лекторів. Тому підбирали викладачів-наставників, передусім співробітників НКВС та військових з досвідом, з усього Радянського Союзу. Від них вимагалось забезпечити кваліфіковану підготовку кадрів оперативників та розвідників, особливо – радіо-спеціалістів, які б могли б налагодити надійний зв'язок з партизанськими загонами та бригадами, що діяли в тилу ворога і гостро потребували допомоги з організаційних питань та оперативного керівництва.

Зі «Звіту про роботу відділу кадрів Центрального штабу партизанського руху за період від 15 червня 1942 р. до 15 лютого 1944 р.» (28 лю-

того 1944 р.) видається можливим скласти більш-менш повне уявлення про роботу спеціальних шкіл з підготовки кадрів для партизанського руху, зокрема й встановити загальну кількість слухачів та виокремити число спеціалістів, підготовлених для партизанських загонів, які діяли на території Української РСР. Отже, за звітний період, тобто трохи більше ніж за півтора року (до дня розформування ЦШПД – 15 лютого 1944 р.) у центральних школах пройшли навчання 6501 особа. З цієї кількості – 1387 осіб відправлено до партизанських загонів УРСР (306 – командирів та організаторів партизанських загонів, 142 – розвідника, 740 – інструкторів мінно-вибухової справи, 199 – радистів) [11, с.470-471].

Слід зазначити, що окрім згаданих центральних шкіл, дислокованих у Москві, підготовка кадрів для партизанського руху силами співробітників органів держбезпеки деякий час продовжувалася і в ще не окупованих районах Української РСР. Йдеться, передусім, про навчально-оперативну школу НКВС у Ворошиловграді (зараз – Луганськ).

Цей навчальний заклад розпочав свою роботу 1 квітня 1942 р., вже після того як були засновані відповідні спеціалізовані установи і заклади в Москві. У мальовничій приміській зоні цього найсхіднішого обласного центру України в приміщенні будинку відпочинку «Зелений гай» паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції зусиллями керівництва республіканського наркомату внутрішніх справ досить оперативно була створена належна технічна база, облаштована радіостанція потужністю 250 ват, завезені портативні радіопередавачі тощо.

Перший набір курсантів складався з осіб, рекомендованих місцевими партійними та комсомольськими організаціями. Після відповідної перевірки територіальними органами НКВС і медичної комісії їх справи розглядалися спеціальною мандатною комісією, очолюваною начальником школи. До першого набору було зараховано 192 особи. Окрім них у школі проходили стажування курсанти та випускники московських спецшкіл, як правило, громадяни України, перед десантуванням у тил ворога.

* Після створення у травні 1942 р. Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) спецшколи стали іменуватися центральними.

** З липня 1941 р. до січня 1944 р. у різноманітних навчальних закладах фронтових, республіканських і центральних шкіл було підготовлено близько 48 тис. партизанських спеціалістів, в тому числі 2,6 тис. командирів-організаторів партизанських загонів, 4,7 тис. інструкторів підривної справи, 30,7 тис. підпільників, 2,5 тис. радистів тощо.

За час короткого вишколу (курс навчання мав становити чотири місяці, який, зазвичай, скорочувався у зв'язку із «складною оперативною обстановкою», – *Авт.*) курсанти набували теоретичних знань, оволодівали навичками орієнтування на місцевості, опановували топографію, балістику, способи застосування зброї різних систем і конструкцій. У навчальному закладі проводилися і практичні заняття: перед десантуванням майбутнім випускникам надавалася можливість здійснити декілька стрибків з парашуту. Особлива увага приділялася підготовці радистів. Вони опановували радіоапаратуру різних систем, особливості встановлення радіозв'язку в несприятливих умовах.

Після утворення 20 червня 1942 р. Українського штабу партизанського руху (УШПР) навчальний заклад отримав нову назву – Школа особливого призначення Українського штабу партизанського руху (ШОП УШПР), хоча у відомчій документації, зазвичай, іменувалася спецшколою УШПР, або – школою IV Управління НКВС УРСР.

За три з половиною місяці своєї роботи, до окупації ШОП УШПР встигла підготувати 221 радиста, 1203 підривника, в основному з числа місцевих мешканців, які згодом були переправлені до партизанських загонів [10]. Серед випускників цього навчального закладу були майбутні члени підпільної молодіжної організації «Молода гвардія»: Віктор Третьякевич, Любов Шевцова та інші.

Коли на початку липня 1942 р. частини вермахту перейшли в наступ й наблизилися до Ворошиловграда, роботу школи довелося припинити. ШОП евакуювали спочатку на станцію Трубецьку, згодом – до м. Сальська Ростовської області, потім – Сталінграду, куди згідно рішення Військової ради Південно-Західного фронту був евакуйований і УШПР. Невдовзі спецшколу передислокували до м. Енгельс Саратовської області, згодом – в Саратов, де упродовж певного часу перебували евакуйовані з УРСР центральні органи влади. Після звільнення Києва спеціальний навчальний заклад, який готував партизанські кадри, перебрався до Києва, де в районі Святошина продовжив свою роботу. Загалом за роки війни у цій спецшколі було підготовлено 3344 спеціалісти: 769 радистів, 1913 підривників, 572 особи – майбутніх керівників партизанського руху, 14 шифрувальників здебільшого з числа молоді. 64 % курсантів школи становили чоловіки, решта – жінки [13, с.389].

Вже у ході визволення території УРСР кількість спеціалізованих навчальних закладів, які готували кадри для партизанського руху, поступово скорочується, деякі були реформовані. Удвічі зменшилося число їх слухачів. Центр ваги навчання партизанів-диверсантів за допомогою співробітників НКВС був перенесений безпосередньо до партизанських формувань. У травні 1943 р. за рішенням ЦК КП(б)У України у великих партизанських з'єднаннях були створені школи підготовки партизанів-диверсантів і власні спецслужби для керівництва диверсійною роботою – т.зв. «лісні академії». Від січня 1944 р., після остаточного розформування ЦШПД та його спецшкіл, підготовка партизанських кадрів продовжувалася в стаціонарних школах республіканських штабів партизанського руху, навчальних пунктах їх представництв при фронтових штабах, а також при великих партизанських з'єднаннях.

Загалом, за звітами штабів партизанського руху, в згаданих спецшколах та інших «навчальних пунктах» (короткотермінових курсах – *Авт.*) в роки війни було підготовлено 27 тис. осіб, в тому числі у відсотках: підривників-мінерів – 75%, розвідників – 8%, радистів – 3%, організаторів-командирів – 5%, інструкторів-мінерів – 5% та інших спеціалістів – 4% [14, с.26].

Спеціалістів для диверсійно-розвідувальних груп готували і у Вищій школі НКДБ-НКВС у Москві. Вже на п'ятий день війни – 26 червня 1941 р. 140 слухачів були відражені до спецзагону при Особливій групі НКВС. Окрім цього, 85 осіб направлені для проходження служби в інших регіонах СРСР, в тому числі і в НКДБ УРСР.

У листопаді 1943 р. при Вищій школі були організовані тримісячні курси з підготовки радистів, передусім для 4-го управління НКДБ. У березні 1944 р. на них зарахували 150 осіб, призначених для подальшої роботи радистами у системі НКДБ Української та Білоруської РСР [15, 4].

Завершуючи побіжний аналіз особливостей функціонування навчальних закладів з підготовки кадрів для партизанського руху, слід зазначити, що в Москві у роки війни працювала ще одна освітянська установа, де органи держбезпеки окрім розвідників з поглибленим знанням іноземних мов готували і спеціалістів для диверсійної роботи. Йдеться про школу особливого призначення (ШОП), створену в 1938 р. й

підпорядковану 1-му управлінню НКДБ-НКВС. Для кадрового забезпечення потреб військової розвідки при розвідувальних відділах штабів фронтів, починаючи з кінця 1941 року, існували й менші спеціальні школи [3, ф.13, спр. 914, арк.12].

У своїх споминах один із співробітників дру-гого (агентурного) відділення розвідувального відділу штабу Західного фронту Віталій Нікольський так розповідає про роботу відділення по підготовці кадрів: «На підготовці водночас знаходилося декілька десятків розвідників. Дехто з них готувалися для довгого осідання з легалізацією на об'єктах, але більшість діяли у складі агентурно-розвідувальних груп. Термін навчання розвідників коливався в залежності від рівня загальної та військової освіти, а також конкретних завдань від декілька тижнів до декілька місяців». Готувалися розвідники окремо по індивідуальним програмам. Кожен оперативний працівник – викладач підбирав до своєї групи людей, займався з ними по всім питанням агентурної розвідки до закидання групи в тил ворога. Окремо займалися лише радисти, оскільки термін їх підготовки був тривалішим – 4-5 місяців. За 7-10 днів до відправки радисти включалися до складу групи [16, с. 100, 102].

Наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р. актуалізувалася проблема укомплектування територіальних і лінійних органів державної безпеки визволених районів УРСР. Значна частина співробітників НКВС та НКДБ продовжували залишатися у збройних силах, велика кількість полягла у кровопролитних боях з нацистами. Багато колишніх співробітників за роки війни стали керівниками середньої ланки НКДБ. Чимала кількість була відряджена з попереднього місця роботи в інші райони. Здійснювані поспіхом кадрові призначення часто-густо виявлялися неякісними, оскільки керівні посади обіймали непідготовлені кадри, або такі, що мали лише досвід попередньої роботи в ідеологічній сфері*. Особливо відчувався некомплект багатьох важливих оперативних підрозділів, бракувало фахівців з вузьких оперативних напрямків.

На визволеній території УРСР відновила свою роботу Українська міжкrajова школа НКДБ СРСР, яка у вересні 1944 р. повернулася з Куйбишева до Харкова [3, ф.84, оп.1, спр.9,

арк.1]. Наприкінці грудня 1944 р. її тимчасово очолював колишній секретар школи, вже підполковник держбезпеки – Ф.А.Нестеренко, а з середини січня 1945 р. – підполковник держбезпеки Соколов.

З 19 січня 1945 р. почався набір курсантів до цього спеціалізованого навчального закладу. Викладацький склад школи поповнювався не лише співробітниками, які поверталися з евакуації, але й працівниками 1-ої Московської школи ГУКР НКО «СМЕРШ».

Наприкінці війни, як й після її завершення, постійно розширялося коло спеціалізації співробітників органів державної безпеки. У зв'язку із вступом Червоної армії на територію європейських держав та створенням широкої мережі таборів військовополонених і репатріантів актуалізувалося вивчення іноземних мов. При НКДБ УРСР та УНКДБ західних областей України створювалися 6-ти або 8-ми місячні курси по вивченню польської, румунської, угорської мов [3, ф.9, спр.70, арк.35,86].

Дефіцит кадрів намагалися покривати за рахунок прискореної підготовки нових кадрів у спеціальних навчальних відомчих закладах. Після річного навчання (у кращому випадку), а іноді лише пройшовши пришвидшену фахову підготовку, співробітники, які прийшли в органи держбезпеки з цивільних установ, призначалися на керівні посади – від заступника начальника відділення до заступника начальника управління – в різні оперативні підрозділи. Таке ж недостатньо навчене поповнення прийшло на згадані посади з прикордонних частин і з числа демобілізованих військовиків. Фронтвики, як і решта «новобранців» у лавах НКДБ не мали не лише достатньої правової підготовки, а й спеціальних теоретичних знань в галузі боротьби зі спецслужбами противника.

Намагаючись хоч якось владнати проблему підготовки кадрів, створюючи резерв керівних оперативних кадрів органів державної безпеки Української та Білоруської РСР, у Вищій школі НКВС у Москві були створені спочатку тримісячні, згодом – чотиримісячні курси з підготовки начальників і заступників начальників відділів УНКВС, начальників міських і районних відділів та відділень НКВС. Загалом у Вищій школі за роки Великої Вітчизняної війни для території-

* Наприкінці війни, як і після неї, продовжувалася практика «партійних» наборів для роботи в НКДБ-МДБ партійних, комсомольських та радянських працівників.

альних органів державної безпеки, в тому числі і УРСР, було підготовлено 1750 осіб, 1635 осіб – для роботи на визволеній від ворога території [3, ф.13, спр.666, арк.361].

Втім, частка підготовлених для роботи в Україні оперативників була настільки мізерною, а їх потреба – настільки великою, що керівництво союзного наркомату внутрішніх справ дійшло цілком логічного висновку: треба терміново відкривати спеціальний навчальний заклад, який би хоч якоюсь мірою задовольняв потреби республіки в підготовці та перепідготовці кадрів.

Відповідно до наказу НКВС СРСР №054 від 24 березня 1944 р. в Києві створюється Всеукраїнська школа НКВС* СРСР. На потік однорічного навчання відібрали кандидатів «з числа співробітників НКВС (включно й органів міліції), котрі не мали спеціальної чекістської освіти» віком до 40 років, з освітою – не нижче 7 класів середньої школи, придатних за станом здоров'я для оперативної роботи**. Окрім цього обов'язковою була позитивна службова та партійна характеристики, а також відсутність компрометуючих матеріалів [17, ф.45, оп.1, спр.121, арк.86].

Тривала війна і декларувати високі вимоги до вступників видавалося, начебто, й недоречним. Контингент першого набору курсантів був досить строкатим за рівнем освіти. Більшість з них не мала середньої освіти взагалі, тому разом з вивченням спеціальних, юридичних, воєнних дисциплін особлива увага приділялася отриманню базових знань з історії, географії, російської мови та літератури.

На однорічне відділення підготовки кандидатів підбирали як в Українській РСР, так і за її межами. У додатку до наказу НКВС СРСР від 12 квітня 1944 р. подавалася розверстка, у 41 пункті якої перелічувалися найменування органів НКВС-УНКВС, звідки намічалось виділити 164 вступників – справді інтернаціонального складу: з Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, Киргизької, Таджикиської, Туркменської РСР – 15 осіб (по 2-3 особи), з п'яти автономних республік (Башкирської, Комі, Марійської, Мордовської, Татарської) – 13 осіб, решту – 136 осіб – також з країв та областей Російської Фе-

дерації. Під рядками цього великого переліку містилася приписка: «кандидатів бажано відбрати з числа українців» [17, ф.45, оп.1, спр.121, арк. 87-87 зв.].

13 квітня 1944 р. за підписом заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т.Кальненка до УНКВС 10 визволених областей УРСР (окрім західних) надійшла директива, якою приписувалося «здійснити відбір кандидатів з числа оперативного складу НКВС та міліції» на п'ятимісячне відділення Всеукраїнської школи НКВС СРСР в Києві загальною кількістю 120 осіб. Згідно з цим документом найбільше кандидатів – по 15 осіб мали дати Київська, Харківська та Сталінська області. Решта – від 8 до 13 осіб [3, ф.9, спр.68, арк.58-60].

Випадково, чи ні, але створення спеціального навчального закладу в Києві практично збіглося у часі з прийняттям нового «Положення» про відділ кадрів НКДБ СРСР (28 березня 1944 р.), у компетенції якого перебувало питання підбору, розстановки кадрів та їх підготовки через мережу спеціальних навчальних закладів. Кадровики контролювали розробку навчальних програм і тематичних планів для оперативно-чекістських шкіл та курсів НКДБ. Без їх висновку такі матеріали не затверджувалися. Це ж стосувалося і графіка викладання дисциплін у навчальних закладах системи НКДБ. Позашкільне навчання, підвищення кваліфікації та військова підготовка штатних співробітників також перебували у компетенції відділу кадрів наркомату державної безпеки [18, с.627-632].

Хоча у преамбулі документу не пояснювалися причини його ухвалення, втім, не безпідставним буде припущення, що це було пов'язано з попереднім (14 квітня 1943 р.) реформуванням й відновленням роботи окремого наркомату державної безпеки. Отже попереднє «Положення» про відділ кадрів тоді ще об'єднаного наркомату – НКВС СРСР було від 3 травня 1939 р. видавалося не актуальним, нове ж – фокусувалося виключно на підрозділах і завданнях органів державної безпеки.

Повертаючись, власне, до аналізу системи підготовки кадрів у воєнні роки, слід зазначити, що, незважаючи на досить складні умови воєн-

* Тривалий час Всеукраїнська школа НКВС у Києві, незважаючи на відновлення у квітні 1944 р. Народного комісаріату держбезпеки, перебувала у підпорядкуванні НКВС, що не відповідало профільній фаховій підготовці її керівництва та викладацького складу, серед якого переважали співробітники органів держбезпеки.

** У 1935 р. до кола претендентів для вступу в Київську міжрайову школу могли потрапити лише особи віком 22-35 років із закінченою середньою освітою.

ної доби, у Всеукраїнській школі НКВС СРСР вже у 1945 р. відбувся випуск курсантів першого набору. З осені того ж року, окрім основного оперативного напрямку навчання та відділення підвищення кваліфікації, при цьому спеціалізованому відомчому закладі були організовані додаткові потоки (курси): радистів, перекладачів німецької мови (для таборів військовополонених), а також дільничних оперуповноважених для західних областей УРСР. Готували у цьому закладі й секретарів-друкарок для райвідділів міліції, велика увага надавалася вивченню спеціальних дисциплін, засвоєнню знань з агентурно-оперативної діяльності.

Робота з підготовки кадрів органів державної безпеки помітно активізувалася у мирний час – по війні. Але це вже були інші умови й інші завдання... А у роки воєнного лихоліття ця надзвичайно важлива робота здійснювалася у вкрай складній обстановці. Саме тоді актуалізувалася потреба в теоретичному забезпеченні процесу таємного протиборства з противником, стали формуватися нові вимоги до оперативного та керівного складу органів розвідки та контррозвідки, нові стандарти у проведенні контррозвідувальних та інших операцій. Стала очевидною необхідність ґрунтовної завчасної підготовки органів розвідки та контррозвідки до роботи в умовах воєнного часу або відкритого збройного конфлікту. Це ж саме стосувалося й виучки кадрів диверсантів, радистів та перекладачів.

Підготовка кадрів у роки війни (принаймні до весни 1944 р.) здебільшого здійснювалася за двома напрямками: для особливих відділів і за фронтової роботи.

Намагаючись оптимізувати виучку нових кадрів, керівництво органів державної безпеки вдавалося до корегування та реформування на-

вчального процесу, створювало нові освітянські установи.

Вже у перший рік війни був здійснений перехід до підготовки кадрів середньої ланки в умовах воєнного часу, що становить унікальний досвід для відомчої системи освіти. На завершальному етапі збройного конфлікту керівництвом НКВС здійснювалися заходи з переведення навчальних закладів не лише на підготовку спеціалістів середньої, а й вищої ланки – керівників-організаторів партизанського руху, офіцерських кадрів для лінійних і регіональних підрозділів.

У роки війни прийшло усвідомлення суттєвих прорахунків передвоєнної доби; далася взнаки слабка підготовка багатьох підрозділів радянських спецслужб до діяльності у воєнний час. Все ці прорахунки шляхом проб і помилок ліквідовувалися вже у ході кровопролитного збройного конфлікту, протистояння з фаховими спецслужбами противника.

Проаналізувавши загальні цифри, пропускну здатність спеціальних навчальних закладів, які готували військових контррозвідників, диверсантів, радистів, організаторів і керівників партизанського руху, а також кадри для лінійних та регіональних підрозділів слід зазначити, що, незважаючи на напружену роботу, зусилля керівників компартійних органів та НКВС, задовольнити потреби, викликані війною повною мірою не вдавалося. Більшість кадрового поповнення свій фаховий вишкіл набували «в строю», в польових умовах і в тилу противника.

Але, як би там не було, задля об'єктивності слід все ж констатувати, що більшість людей, які о тій порі обирали собі професію контррозвідника чи диверсанта, організатора партизанського руху чи радиста, свідомо йшли назустріч небезпеці, ризикуючи своїм життям. Часто-густо їх єдиною преференцією було першими подивитися в очі смерті, зробити крок назустріч небуттю.

Джерела та література

1. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол.: Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост.: В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М.: АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 2. – Кн. 1. Начало: 22 июня – 31 августа 1941 года. – 2000. – 717 с.

2. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. до-

кументов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол.: Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост.: В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М.: АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 2. – Кн. 2. Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 года. – 2000. – 699 с.

3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).

4. Крамар Владислав. Победа ковалась за партами // vpk-news.ru/articles/754

5. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол.: Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост.: В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М.: АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 3. – Кн. 1. Крушение «Блицкрига»: 1 января – 30 июня 1942 года. – 2003. – 691 с.
6. Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946 / сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – Москва : Междунар. фонд «Демократия»: Материк, 2006 (Ярославль: Ярославский полиграфкомбинат). – 636 с.
7. Партизанское движение во время обороны КиУР // kiev-1941.narod2.ru
8. Гладков Н.Н. В упорных оборонительных боях // В боях за Харьковщину. – 1973 : Прапор // dalizovut.narod.ru/okkup/v_b_za_ch1.htm
9. Дневник С.А. Ковпака (3 июля 1941 г. — 28 февраля 1942 г., 12 июня — 21 сентября 1943 г. militera.lib.ru/db/kovpak_sa01/text.html
10. Милиция Ворошиловградщины в годы трудных испытаний Великой Отечественной Войной 1941-1945 гг. www.lugmia.gov.ua/.../miliciya_voroshilovgradsziny_v_gody_trudnyh_issyptanii_velikoi_otechestvennoi_voinoi_1941-1945_...
11. Русский архив: Великая Отечественная. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Документы и материалы. Т.20 (9). – М.: ТЕРРА, 1999. – 672 с.
12. Мировые войны XX века: в 4 кн. Кн.3: Вторая мировая война: ист. очерк. – 2-е изд. 2005. Издательство Наука. – 597 с.
13. Семистяга В. З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1-2.
14. Пятницкий В.И. За линией советско-германского фронта // Новая и новейшая история – № 3. – 2005. – С.16-38.
15. Хлобустов Олег. Чекистская наука // Военно-промышленный курьер. № 16 (132). 26 апреля 2006 г. //http://vpk-news.ru/articles/5230
16. Никольский В. Аквариум-2. Серия «Рассекреченные жизни». – М.: ТОО «Гея», 1997. – 288 с.
17. Галузевий державний архів МВС України (ГДА МВС України).
18. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: Справочник / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: Материк [и др.], 2003 (ОАО Яросл. полигр. комб.). – 768 с.

Тамара Вронская, Светлана Лясковская

Система подготовки кадров органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны

В статье на основе уже известных фактов и новых архивных материалов предпринята попытка осветить источники пополнения и особенности системы подготовки кадров для региональных (территориальных) подразделений НКГБ–НКВД УССР, а также участие сотрудников органов государственной безопасности Украины в подготовке специалистов для военной контрразведки и партизанских формирований (разведчиков, радистов, диверсантов и др. специалистов) в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: советские спецслужбы, органы государственной безопасности, разведка, контрразведка, партизанское движение, диверсанты, радисты, ведомственное специальное образование, оперативная подготовка.

Tamara Vronskaya, Svetlana Liaskovskaya

System of Staff Training for State Security Bodies in Great Patriotic War Period

On the basis of the well-known facts and new archive materials the article represents a new attempt of depicting the sources of staffing and peculiarities of staff training system for regional (territorial) subdivisions of National Committees of State Security and Domestic Affairs in Ukraine. The participation of Ukrainian state security bodies employees in training specialists for military counter intelligence and partisan troops (secret service agents, radiomen, infiltrators and other specialists) has also been revealed in the article.

Key words: Soviet special services, state security bodies, secret service and counter intelligence, partisan movement, infiltrators, radiomen, special staff education, operative training.